

MIHAI DIM. STURDZA

În umbra patriei pierdute

Negustorii balcanici: istorie și genealogie

Volum îngrijit și adnotat de Lucian-Valeriu Lefter
Traducere din limba franceză de Georgeta Filitti

CUPRINS

CUVÂNT-ÎNAINTE DE LUCIAN-VALERIU LEFTER 5

BIZANȚUL 23

FANARUL ȘI FANARIOȚII 59

NEGUSTORII BALCANICI 137

BIBLIOGRAFIE 385

FANARUL ȘI FANARIOȚII

Cel care citește Istoria fără patimă va recunoaște că, la fanarioți, calitățile erau înnăscute, în timp ce greșelile lor veneau din sistemul de guvernare vicios pe care erau obligați să-l slujească. Însă, când veni ziua eliberării Greciei, au dovedit cel mai curat patriotism. Iertare, umbre generoase, dacă o slabă voce se înalță, nu spre justificarea voastră și a faptelor voastre, căci nu aveți nevoie de nicio apologie, întreaga voastră viață, pecetluită de martiriu, a fost ea însăși o apologie, dar pentru a ispăși ingratitudea cu care v-ar putea încărcă străinii.

Fie amintirea voastră în veci binecuvântată și fericit fie pă-mântul vostru părintesc al Fanarului!¹

Istoria, deseori înșelată de aparențe, veșnic prea pripită în hotărârile ei, va confirma, poate, prejudecățile ridicate demult împotriva fanarioților și, mai crudă decât călăii acestora, le va repeta numele înfierându-i... Și totuși, aproape toți acești nefericiți au pierit pentru patria lor, și moartea a fost cu atât mai dureroasă cu cât a fost zadarnică și lipsită de glorie.²

¹ Sc. Vizantios, *Η Κωνσταντινούπολις* („Constantinopolul”), vol. I, p. 574.

² Jacob Rizo Neroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Abraham Cherbuliez, Geneva, 1828, p. 95.

În 1453, Imperiul Otoman se substituise Bizanțului, tot așa cum, cu zece secole mai înainte, acesta luase locul rămășițelor Imperiului Roman de Răsărit. Mahomed Cuceritorul înțelese că spre a-și putea conduce supușii creștini, trebuia să dovedească o toleranță vecină cu asimilarea, pe cât o îngăduia exclusivismul religios al Islamului. El se gândise să facă din creștini o națiune, *rum mileti*, „poporul roman”, supus în exclusivitate jurisdicției religioase și administrative a patriarhului de Constantinopol.

Privilegiile hărăzite atunci de sultan Bisericii ortodoxe consfințeau două religii de stat, cu totul separate, una rezervată nației privilegiate și dominante a musulmanilor, cealaltă creștinilor înfrânți și supuși. Mahomed a patronat învestirea noului patriarh. I-a dăruit un sceptru și un firman și a confirmat prerogativele Sfântului Sinod format din doisprezece episcopi sau arhiepiscopi care asistau pe patriarh. În societatea musulmană, unde fiecare comunitate avea funcții politice, Sfântul Sinod devenea un stat în stat, ultimă personificare a Bizanțului transformat în instituție religioasă și civilă a creștinilor supuși turcilor. Cap al Sfântului Sinod, patriarhul ajunge, la rândul său, căpetenie națională a acelor *romaioi*, enoriașii care compuneau *rum mileti*. Titlul său rămânea același pe care îl purtase în imperiul precedent: „... [cutare], din mila lui Dumnezeu, arhiepiscop de Constantinopol, Noua Romă și patriarh ecumenic.”¹

¹ Périclès Argyropoulo, „Les grecs au service de l'Empire ottoman”, în *L'Hellénisme contemporain*, Atena, 1953, p. 153. Menținerea acestui aparat respecta ceremonialul bizantin când, la înscăunarea sa, noul patriarh, călare pe un cal din grajdurile imperiale, cu harnașament bogat, primea jurământul de credință al clerului. Așezat pe un tron în jurul căruia era orânduit întregul Senat, împăratul îi înmâna o cârjă împodobită cu pietre prețioase. Marele Preot binecuvânta adunarea, Marele Slujitor intona imnurile sacre. Apoi, împăratul se ridica, întindea sceptrul său

De atunci și până în zilele noastre, oricât de dese și de umilitoare ar fi fost persecuțiile îndurate de demnitatea patriarhală, titularii ei au fost totdeauna înscăunați în mijlocul unui impunător cortegiu, purtând pe cap o mitră încoronată suprapusă cu acvila bicefală împărătească.

Poziția juridică privilegiată a patriarhului ortodox – întotdeauna grec –, reunind în persoana sa prerogativele Bisericii și autoritatea civilă, căpetenie a unui cler grecesc amestecat totodată în administrația otomană, avea să dea naștere unui amalgam între ideea de ortodoxie, de naționalitate și de limbă elenă. Mai mult, Marea Biserică, responsabilă împreună cu pașalele turcești de cârmuirea supușilor ortodocși ai sultanului-cap al Islamului, avea să se arate, ca odinioară în Bizanț, adversară din ce în ce mai hotărâtă a catolicismului și a apărătorilor acestuia în Orient: Veneția, Habsburgii și ambasadorii francezi. Astfel, demnitarii Bisericii Ortodoxe aveau să devină zeloșii auxiliari ai politicii externe a sultanului. Și, prin faptul că otomanii nu voiau să folosească italiana ca limbă diplomatică, într-o vreme când aceasta era folosită în aproape toate negocierile dintre puterile europene înainte de domnia lui Ludovic al XIV-lea, limba greacă rămăsese, mai bine de două secole după dispariția Bizanțului, limba diplomatică a Orientului. Pentru că populația creștină a Constantinopolului era scutită de *devsirmé* (recrutarea forțată în armată și islamizarea copiilor creștini), un mare număr de greci au venit în capitala imperiului, stabilindu-se cu precădere în Fanar, cartier unde patriarhia își fixase într-un final reședința. Aici era, la urma urmei, în jurul patriarhiei

spre capul patriarhului prosternat la picioarele sale și pronunța fraza solemnă: „Sfânta Treime care mi-a dat Imperiul te investește cu Patriarhia Noului Rome.”

distribuitoare de privilegii, locul unde puteau găsi adăpostul cel mai puțin primejduit.

Națiunea grecească a presimțit că nu avea să se scufunde atât timp cât Sfântul Sinod va întreține credința în Dumnezeuul creștinilor și cultul Patriei dispărute și se va strădui să reînvie moștenirea spirituală a elenismului. Pentru *rum mileti* apărarea religiei a devenit datoria cea mai sacră.¹ Or, în acest caz, religia propovăduită de patriarhia ecumenică era slujită de greci, stare de fapt ce avea să dea naștere unei caste de funcționari titrați care vor pătrunde în structurile statului otoman și, până la urmă, din nepăsarea turcilor, vor forma o nouă aristocrație grecească.

Contele de Gobineau, autor cunoscut pentru volumul *Essai sur l'inégalité des races* și observator foarte atent al apariției inegalității claselor, a lăsat câteva pagini remarcabile asupra istoriei Fanarului și a locuitorilor lui. Deși inexacte în privința anumitor amănunte, observațiile lui Gobineau reprezintă o sinteză pătrunzătoare a istoriei aristocrației fanariote, așa cum s-a dezvoltat ea la umbra Înaltei Porți. Această istorie durează de la sfârșitul secolului al XV-lea până la 1821, anul izbucnirii revoluției naționale grecești.

Noua eră a început. Palatul Blachernae, golit de ocupații săi imperiale, căzu în ruină. Turcii nu au distrus nicio dată nimic după prima furie: au lăsat să cadă. Sub zidurile prăbușite, în galeriile ruinate, poporul de jos veni să-și nască plozii și să-și întindă zdrențele. Nu departe de acest loc, se

¹ Identificarea Bisericii Ortodoxe cu națiunea grecească părea cu atât mai evidentă cu cât, în întreaga creștinătate orientală, Biserica susținea și apăra naționalitățile împotriva opresorului străin. Biserica Ortodoxă reînsoțise națiunea rusă înrobită de mongoli, tot așa cum, mai târziu, Biserica Catolică avea să-i sprijine pe polonezi contra tiraniei rusești.

afla reședința patriarhului ortodox, iar acesta devenise în sistemul otoman șeful administrației, garantul temporal și în același timp spiritual al întregii sale națiuni [...]. Fanarioții erau obișnuiți să trăiască din administrație. Cei care supraviețuiau au continuat, după ce trecu dezastrul, să intre în afacerile concetățenilor lor, copiii lor preluară succesiunea și, în consecință, legați de aici înainte de patriarhie, adunați în jurul căpeteniei efective a națiunii lor, ei se străduiau să locuiască în același cartier și să râvnească la bunăvoința căpeteniei pe care le-o lăsaseră împrejurările. Intriga existase dintotdeauna, pe lângă curaj, destoinicie, învățătură, în această societate bizantină despre care s-a spus tot răul pe care îl merita și chiar mai mult, în timp ce prea puțin au fost recunoscute meritele ei profunde. Într-o Curte bisericească veșnic înspăimântată, condamnată la o prudență întortocheată, unde mâniile sultanilor puteau în fiecare clipă să zdruncine un echilibru incert, obținut cu trudă, societatea fanariotă căpătă o putere de duplicitate fără de care nu ar fi putut dăinui nici măcar o zi și care, oricât de condamabilă ar fi fost potrivit bunei morale, nu a distrus întotdeauna calitățile nobile și folositoare. Cu timpul, familiile de pe vremea împăraților s-au stins. Ele voiau să fie puternice, să ducă mai departe marile lor îndatoriri, să rămână la vedere: pentru aceasta, suferiseră condițiile, iar sentințele stăpânilor osmanlâi au făcut să cadă atâtea capete, încât, până la urmă, nu s-au mai găsit descendenți ai acelor neamuri de înalți demnitari care, în vremurile mai bune, așa cum le spuneau ei, înduraseră dizgrațiile Comnenilor și Paleologilor. Totuși golurile produse se completau cu încetul. Din cancelaria patriarhiei, dintre slujbașii demnitarilor se ridica mereu câte un tânăr pe care hatârul vreunui vizir, sau propria dibăcie, ori întâmplarea îl înălțau și îl îmbogățeau. Provenit din nimic, noul demnitar devenea, la rândul său,

cea ce se numea, cu emfază, un „fanariot”. Toți au fost oameni noi, în sensul înțeles de nobilimea europeană. Din straturile vechi, din tulpinile străbune, nu rămăsese absolut nimic, dar acești oameni noi, dintre care niciunul nu și-ar fi putut duce genealogia mai devreme de finele secolului al XVI-lea, moșteniseră toate tradițiile imperiului național: îi luaseră tonul, câteodată preluaseră chiar vechile nume de familie. Ei erau, fuseseră și puteau deveni principii tributari, domnitori ai Valahiei și Moldovei; deși cei mai mulți dintre ei nu făceau prea mult bine, toți, prin însăși forța lucrurilor, aduceau națiunii serviciul de neprețuit al conservării urmei existenței în sânul celor mai înalte straturi ale puterii. Mai mulți dintre ei jucau un rol atât de însemnat în politica externă a cîrmuirii otomane, încât, asemenea Mavrocordaților, s-au văzut onorați cu titlul de principii ai Sfântului Imperiu Roman. Veșnic legănați între măreție și moarte, azi suverani fără măsură, mâine decapitați de sabia unui bostangiu, marea lor majoritate – Ipsilanti, Moruzi, Caragea și mulți alții – au rămas neclintiți, dar tăcuți, devotați cauzei grecești. Mai ales cu acești fanarioți a avut de-a face Rusia. Le-a cerut părerea, le-a comunicat-o pe a ei. La nevoie, îi sprijinea împotriva turcilor, dar îi și abandona; Rusia se servi de ei, ei se serviră de Rusia. Și, la urma urmei, când veni momentul să conspire, prima uneltire o urzi Rusia cu ei. Și la urmă, când a venit momentul conspirației, cu ei a urzit primele intrigi, și când toată lumea în Europa se ruga sincer pentru Harmodius și Aristogiton, Rusia și prietenii ei greci găsiseră deja ceea ce se putea face în acele împrejurări: au inventat o societate secretă.¹

¹ Arthur de Gobineau, *Le royaume des Héliènes*, Paris, 1905, pp. 105–107.

Pentru a relua cu mai multă exactitate afirmațiile contelui de Gobineau, trebuie să precizăm că, în 1453, Mahomed al II-lea consfințează autoritatea patriarhului ortodox și hotăra să repopuleze Constantinopolul devastat. Sultanul pofti sau sili pe greci să revină în capitală. Membrii marilor familii bizantine nu fuseseră toți masacrați. Din nostalgie pentru locul de baștină sau din gust pentru putere, s-au găsit Paleologi sau Cantacuzini care să se întoarcă acasă pentru a se pune în serviciul noului stăpân al imperiului.

După ce populația Constantinopolului a revenit la un nivel apreciabil, negoțul și-a reluat avântul. Grecii, ca oriunde și ori-când, au jucat un rol nicidecum neglijabil.¹ Strângerea averilor personale – puțin numeroase, dar considerabile – le-a oferit grecilor îmbogățiți mijloacele de a-și trimite fiii să studieze dreptul și, mai ales, medicina la Universitatea din Padova. Întorși ca doctori, acești medici creștini au fost însărcinați cu îngrijirea potențaților otomani, au dobândit influență și au fost socotiți ca potriviți pentru toate funcțiile, de vreme ce se pricepeau să lecuiască toate bolile. Ei au știut să obțină privilegiile comerciale pentru rudele lor, s-au impus printre sfătuitoarii pașalelor și au devenit curând de neînlocuit. De mult timp s-a observat că aproape toți grecii care au jucat un rol însemnat în istoria

¹ „Un turc, oricare ar fi el, pare mânat de nevoia de a avea drept sfătuitor un grec. Știința afacerilor s-a păstrat printre urmașii lui Aristotel, ai lui Polibiu și ai lui Xenofon, primiți în toate consiliile mahomedanilor care cârmuiesc cele mai frumoase părți ale lumii. Nimic nu funcționează în Divan fără dragomanii greci din Fanar și nu există un satrap, un bei ori un om de seamă în imperiu care să nu aibă drept sfetnic un grec” (Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, vol. II, Firmin Didot, Père et Fils, Paris, 1820, p. 399).

Imperiului Otoman erau doctori în Medicină ai Universității din Padova.

Disponând de privilegii comerciale, tribunale particulare și o biserică autonomă, grecii din Fanar au început să dea bani cu împrumut și să arendeze venituri ale statului.¹ Mihail Cantacuzino, care luase în arendă ocnele împărătești, îmbogățit peste măsură, s-a amestecat în alegerea sau destituirea patriarhilor și în corespondența cu străinătatea. Devenit prea influent, a fost acuzat că-și împodobise blazonul cu acvila Bizanțului – deci nutrise planuri subversive –, fiind aruncat în pușcărie și, în cele din urmă, spânzurat (1578). Familia Beglitzi și rudele lor Caragea au luat în arendă aprovizionarea cu carne de vită a capitalei. Un Mamona a devenit arendașul veniturilor din Moreea. Familia Mano a monopolizat comerțul cu blănuri, activitate de mare prestigiu într-o epocă când purtarea prețioaselor blănuri era îngăduită doar înalților demnitari ai statului.

Din punct de vedere nobiliar, aceste activități nu par prea aristocratice. Nu trebuie să se uite că în Occident, de abia la sfârșitul secolului al XVI-lea, îndeosebi sub influența dialogului *Curteanul*, de Baldassare Castiglione, au început discuțiile asupra incompatibilității între noblețe și negoț. În fond, lumea mediteraneeană s-a sinchisit întotdeauna foarte puțin de asemenea abateri. Familia Fugger din Germania secolului al XVI-lea reprezintă cel mai bun exemplu al unei familii de comercianți

¹ Exemplele pot fi înmulțite. Să amintim că lucrarea lui Nomikos Vaporis, *Some aspects of the history of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. A Study of the Ziskind ms. No. 22 of the Yale University Library*, New York, 1969, oferă noi date în acest sens, completând în plus genealogiile familiilor Cariofilii și Rosetti.

parvenite la culmea onorurilor nobiliare. În Ungaria, la Viena, în regatul Neapolelui, marea aristocrație se ocupa activ cu operații comerciale și chiar papii înșiși, sub pretextul căutării fondurilor pentru finanțarea cruciadei împotriva turcilor, au imaginat crearea unor societăți pe acțiuni ai căror subscriitori erau înnobilați și primeau titlul de cavaleri. Singura deosebire față de ceea ce se petrecea în aceeași epocă în Fanar era că în Occident aceste operații monetare erau reglementate prin contracte feudale și adesea figurau în titlurile de noblețe ale celor în cauză.¹

Ca totdeauna în lumea greacă, noile averi au dat naștere gustului pentru cultură, iar în jurul patriarhiei s-a format o ierarhie a aptitudinilor, a științei, care năzui curând spre mecenat. Bogații negustori greci au devenit protectorii Marii Biserici, au întemeiat școli – modeste, desigur, dar numeroase –, constituind tot atâtea focare de renaștere a elenismului. Și, deoarece Coranul propovăduia credințioșilor să disprețuiască limbile vorbite de necredințioși, grecii din Fanar au ajuns interpreții și

¹ Astfel, la Napoli, o ramură a familiei princiare Paternó, stinsă în secolul al XVII-lea, purta, între alte numeroase titluri, pe cel de „*barone della Terza Dogana din mar di Catania*”, prin investitură feudală din 1423. Aceasta însemna că baronul era titularul drepturilor de încasare a birului vamal din port. Principii de Biscari, moștenitori prin femei ai numelui Gualterio, erau, în 1407, baroni ai fiefului „celor 24 uncii încasări din porturile din Val di Noto”, apoi, în 1422, baroni ai „surplusurilor veniturilor de la Trapani și Mazzara”. Principii de Villafranca, posesori ai altor treizeci de titluri, dintre care vreo zece erau ducale sau princiare, și ai grandiosului palat Villafranca de la Palermo, mai erau și baroni „de 40 de uncii asupra porturilor și pescăriilor regatului Siciliei”. Familia Galetti, principii de Fiumesalato, dețineau vreo douăzeci de titluri, între care cel de „senior de 51 de uncii asupra porturilor și încărcăturilor regatului” (Francesco Paternó Castello di Carcaci, „*Corpus Historiae Genealogicae Siciliana*”, în *Rivista Araldica*, Roma, 1935, pp. 209, 248, 129, 447).

intermediarii pașalelor în raporturile lor cu reprezentanții diplomați ai Europei creștine, fiind și acolo de neînlocuit.

Toate aceste trăsături tot nu reprezentau atributele unei aristocrații; mai trebuiau titluri și strălucire. Cel mai bun mijloc de a le căpăta era asocierea cu Marea Biserică, singura instituție grecească rămasă în picioare după catastrofa în care se scufundase Bizanțul. La sfârșitul secolului al XVII-lea, înaltele demnități ale patriarhiei erau acaparate de funcționari laici, atrași de epitetele glorioase ce aminteau de ceremoniile de odinioară ale Bizanțului dispărut. Demnitarii fanarioți s-au organizat în două clase de câte cinci membri fiecare, desemnați sub numele de prima și a doua *penta*.

Prima clasă, sau *protipendada*, era formată din Marele logofăt al patriarhiei, care superviza administrația juridică, ecleziastică și civilă a Marii Biserici; Marele Skevofilax (sau „păstrătorul Vistieriei”), de fapt ministru de finanțe al patriarhiei; Marele Cartofilax (sau păstrătorul hrisoavelor); Marele Ecleziarh (sau Maestrul Ceremoniilor) și Marele Retor (sau oratorul Marii Biserici).

A doua *penta* era formată din Marele Econom, Protonotar, Referendar, Primicher, Arhicantor; apoi subalternii: Momofilax, Protopsalt și demnitari ale căror titluri, inspirate mai mult de vanitate decât de nevoile reale ale administrației Bisericii, fuseseră copiate după vechea listă de onoruri bizantine. Alte titluri au avut doar o existență efemeră: Marele Dihermeneut, Logofătul Genikon-ului, Marele Ostiar și alte câteva.

Așezat în fruntea acestei ierarhii ecleziastice aflate în căutarea puterii politice, Marele logofăt ocupa același loc rânduie mai târziu Procurorului Sfântului Sinod rusesc de către Petru cel Mare. Marele logofăt, numit pe viață, era o personalitate semi-religioasă, semicivilă, aleasă de patriarh și confirmată de sultan.

Era intermediarul oficial între Marea Biserică și Înalta Poartă în toate treburile referitoare la națiunea grecească, denumire sub care erau cuprinși creștinii ortodocși în totalitatea lor. El primea tonsura, nu se putea căsători decât o singură dată, rostea rugăciunile mari la slujbele oficiate de patriarh în persoană și avea dreptul să intre în veșmântar. Datorită funcțiilor inamovibile pe care le exercita, Marele logofăt asigura continuitatea administrării patriarhiei, în timp ce patriarhii, îndepărtați, surghiuniți, câteodată executați, nu erau deseori decât oameni de paie, creaturi ale principalelor familii din Fanar. Marele logofăt beneficia de scutiri și de privilegii întinse, emitea și pecetluia scrisorile de numire a mitropoliților, arhiepiscopilor și episcopilor, el supraveghea totul, de la treburile lumești la cele spirituale. Cea mai înaltă demnitate civilă a Bisericii Ortodoxe din Constantinopol, desființată formal în 1865, a continuat să fie exercitată în chip onorific, stingându-se abia în 1925, odată cu moartea ultimului ei titular, un Aristarchi.

Această demnitate „creștină” nu-i transforma pe titularii ei în demnitari otomani. Situația era diferită în cazul altor două înalte sarcini, rezervate aristocrației grecești din Fanar: cea de Mare Dragoman al Flotei și de Mare Dragoman al Sublimei Porți.